

ПРОБЛЕМА МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СУЧАСНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ЗНАННІ

Анотація. Статтю присвячено розгляду основних теоретичних підходів до проблеми міжкультурної комунікації, що мають місце в зарубіжній та вітчизняній соціологічній літературі. Автор доходить висновку, що комунікація в соціокультурному просторі має розглядатися як відображення міжкультурних зв'язків певних груп людей у певний історичний період розвитку суспільства.

Ключові слова: комунікація, модернізація суспільства, міжкультурні зв'язки, розвиток суспільства культуротворення.

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению основных теоретических подходов к проблеме межкультурной коммуникации, которые имеют место в зарубежной и отечественной социологической литературе. Автор приходит к выводу, что коммуникацию следует рассматривать как отражение межкультурных связей конкретных групп людей в конкретном историческом периоде развития общества.

Ключевые слова: коммуникация, модернизация общества, межкультурные связи, развитие общества культуросоциодания.

Summary. The article is dedicated to the examination of basic theoretical approaches to the problem of the intercultural communication, which occur in foreign and domestic sociological literature.

Сучасне суспільство перебуває на етапі соціокультурної трансформації й модернізації, зміни типу своєї організації, відповідно до чого формується нова культурна реальність, що характеризується новими відносинами між людьми у сфері культури, новими умовами розвитку, особливою системою цінностей, норм і принципів, культурних потреб і засобів їх задоволення. Специфіка цієї трансформації є наслідком, з одного боку — недавньої (за історичними мірками) соціалістичної модернізації традиційного суспільства з усіма її успіхами й недоліками, а з іншого — вона є виявом модернізації в широкому сенсі, відбуваючись в умовах сучасної доби “високого модерну”.

Перебіг періоду модернізації суперечливий, бо відродження етнічних традицій за нових умов набуває модернізаторських рис постіндустріального суспільства. Відродження давніх традицій відбувається водночас як створення новітніх структур комунікативного суспільства — як наслідок зіткнення “традиційного” та “модернізаторського” традиція

The author comes to the conclusion that communication should be considered as the reflection of the intercultural connections of the specific groups of people in the specific historical development period of society. The aim of the article is the analysis and systematization of the main theoretical and methodological approaches to the problem of intercultural communication that has been formed in foreign and domestic sociological literature. Besides, communication can be classified according to the character of relations that were formed between communicators: social level (communication during which the communicants treat each other according to the moral and ethical norms existing in the society), business level (is defined by the joint activity of the individuals and is characterized, first of all, by the profit-orientation), spiritual level (empathy and interpenetration of the communicants into the inner world of the interlocutor).

A dialog of cultures is the unchanged driving force of the progressive development of all human culture, as during the dialogue of cultures happens not only the process of learning of other culture, mutual understanding, existence of the society but also its permanent actualization, renovation, permanent development thanks to the continual enrichment of one culture with another one, that is the basis of the human life.

Key words: communication, intercultural communication, development of the society which creates culture.

стає одним із джерел культурної модернізації. Процеси культуротворення набувають нового значення в умовах формування нового типу суспільства, в якому комунікаційні процеси є базовими щодо соціоутворення.

Актуальності дослідженням у цій галузі надає те, що в сучасному суспільстві комунікація дедалі більшою мірою є системоутворювальним процесом, у суспільстві повсякчас змінюються соціальні, економічні, політичні відносини, й усе це супроводжується зміною ціннісних орієнтацій та культурних норм. Окремим виміром актуальності є те, що в мультикультурному соціальному середовищі сьогодення існує реальна гуманітарна загроза, а саме: проявів нетолерантності, принципового неприйняття та неповаги окремими людьми чи національними спільнотами (зокрема регіональними) — людей інших національностей, небажання бачити й поділяти загальнолюдські цінності, які є основою взаєморозуміння, реалізації людиною своїх здібностей і почуттів. Проблеми міжкультурної ко-

мунікації як онтологічна даність актуалізувалися у процесі становлення транснаціонального бізнесу, який у різних країнах вимушений використовувати місцевий персонал, що має своєрідну культурну компетентність, яка відрізняє його від персоналу в інших країнах, що загалом ускладнює діяльність економічних утворень нового рівня складності. У політичному континуумі хвилі демократизації у світі та глобалізаційні процеси також загострили питання міжкультурної комунікації як на міжнародному рівні, так і в межах макрорегіональних або окремих держав.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень. Незважаючи на те, що міжкультурна комунікація завжди була складовою суспільного життя, як галузь цілеспрямованого пізнання вона почала розвиватися у країнах Західної Європи та США лише наприкінці 1980-х років XX ст., зокрема, започатковано дослідження, пов'язані з проблемами акультурації, міграції іноземних робітників, взаємовідносин між іноземними та “своїми” робітниками. Українські суспільствознавці звернулись до цієї проблематики зовсім недавно.

Міжкультурну комунікацію під різним кутом зору досліджують учені з багатьох країн світу. Зокрема, у США її досліджували Е. Холл, Дж. Трагер, К. Клакхон, Ф. Стробек, Е. Стюарт, у ФРН — К. Ясперс, Ю. Габермас, К. Апель, у Росії — М. Василик, М. Вершинін, В. Павлов, Т. Волошинова, С. Гурієва. Значний внесок у дослідження процесів міжкультурної комунікації внесли також знані українські дослідники — Л. Аза, О. Вишняк, Є. Головаха, Н.Костенко, М. Наумова, А. Ручка, Л. Скокова, В. Степаненко, Б.Слющинський, М. Шульга.

Однак, незважаючи на значний науковий доробок та з огляду на динамічний характер процесів міжкультурної комунікації, багато з її аспектів і сьогодні залишаються предметом дискусій. Зокрема, у спеціальних працях недостатньо розглянуто методологічне підґрунтя, на якому можна було б вибудувати теоретичний інструментарій, необхідний для соціологічних досліджень специфічних процесів міжкультурної комунікації в умовах сьогодення.

Метою статті є аналіз і систематизація основних теоретико-методологічних підходів до проблеми міжкультурної комунікації, які сформувалися у зарубіжній та вітчизняній соціологічній літературі.

Методи досягнення поставленої мети: описовий, компаративний, історико-логічний.

Основний зміст. Комунікація — явище складне і універсальне, її зміст і форми є предметом дослідження багатьох наук. Відтак поняття “комунікація” може вживатись як у широкому значенні (універсальному), так і вузькому предметному. Комунікація (від лат. *communicatio* — зв'язок, повідомлення) — спілкування, що ґрунтується на взаєморозумінні; повідомлення інформації від однієї людини до іншої або кількох інших [1]. Упродовж тривалого часу поняття “комунікація” ототожнювалося з поняттям “спілкування” і лише у другій половині XX ст. вперше використано поняття “міжкультурна комунікація” [2] на позначення специфіки відносин між людьми, що належать до різних культур (широке тлумачення). 1959 р. опубліковано працю Е. Холла “Німа мова” (*The Silent Language*), в якій автор доводив тісний зв'язок культури з комунікацією. Він вважав, що “комунікація — це культура, а культура — це комунікація”. Після публікацій Холла з'явилися нові напрями вже всередині самої міжкультурної комунікації як предметної галузі наукових досліджень. Один з них очолили американські вчені К. Клакхон та Ф. Стробек, які запропонували свою методологію вивчення культур різних народів. Основні відмінності культур, на їхню думку, можна встановити за ставленням індивідуальних культур до таких концептів, як оцінка людської природи, ставлення людини до природи, ставлення до концепту часу, оцінка активності/пасивності. Від середини 1960-х років проблеми міжкультурної комунікації починають цілеспрямовано вивчатися у Піттсбурзькому університеті США, в рамках чого мову розглядають як лише один із способів встановлення і підтримки подібного сприйняття членами певної культурної групи [3]. Засновниками досліджень міжкультурної комунікації на основі такого парадигмального підходу стали Л. Самовар і Р. Портер, які в праці “*Intercultural Communication: A Reader*” [4] привернули увагу до того, що невербальні символи, котрі позитивно оцінюються і сприймаються однією культурою, можуть мати негативну інтерпретацію і оцінку в носіїв іншої культури. У 70-х роках XX ст. з'явилися перші періодичні видання з міжкультурної проблематики: “*The International and Intercultural Communication Annual*” і “*International Journal of Intercultural Relations*”, у яких обговорю-

валися проблеми, пов'язані з комунікацією, культурою, мовою, різноманітними формами інтеракції, зокрема переговорами. Саме тоді вислів “міжкультурна комунікація” започатковано як спеціальний термін. Сучасні дослідники міжкультурної комунікації у США розвивають її у двох напрямках: міжкультурна комунікація як спілкування і взаємодія культур різних країн і народів і міжкультурна комунікація як спілкування і взаємодія субкультур у межах однієї великої культури. Перше орієнтоване на розробку університетських програм, а друге — прагне вирішити проблеми співіснування етнічних меншин і ствердження культурного плюралізму. Міжкультурна комунікація — поняття багатопланове, охоплює дві головні складові — “комунікацію” і “культуру”. Воно стало популярним, коли почали здійснювати в науці порівняльні дослідження різних культур та їх складових. Адже поняття “культура” розвивалося історично. Спочатку воно означало процеси освоєння людиною природи, виховання і навчання, але вже з другої половини XVIII ст. починає розглядатися як особливий аспект життя суспільства, пов'язаний із способом існування людської діяльності й такий, що характеризує відмінність людського життя від інших живих істот. Від кінця XIX і в першій половині XX ст. у дослідженні проблематики культури стали активно використовувати досягнення антропології, етнології, структурної лінгвістики, семіотики й теорії інформації. Внаслідок цього культуру почали розглядати як інформаційний аспект життя суспільства, як соціально значущу інформацію, що регулює діяльність, поведінку і спілкування людей. Існує спрощена версія концепції, яка утворює схему дефініції культури, що використовується нині в американській літературі у сфері наук про комунікацію. “Культура — це утворення, яке складається з об'єктивних людських утворень (знаряддя, виробу), а також утворень суб'єктивних (права, ідеологія), які в минулому зростали і виправдано засвоювалися — задовольняли інтереси осіб в екологічній ніші — і які внаслідок цього стали цінністю для всіх тих, хто міг взаємно спілкуватися, завдяки спільності мови і простору життя” [5]. Не тільки національні відмінності створюють певні бар'єри у спілкуванні між людьми, а й те, що кожна людина представляє, крім своєї власної культури, ще й свою власну індивідуальну субкультуру: успадковану в родині (традиції, звички, норми, правила тощо),

отриману від найближчого кола співрозмовників, фахову (кваліфікаційна термінологія, манери поведінки), ту, яку людина сама для себе творить, намагаючись увійти до складу певної групи. Це свідчить про те, що кожна людина вже сама є певним соціальним “інститутом культури”. Тому і термін “культура” потрібно відносити до найбільш значущих понять. У вітчизняній літературі культуру досить часто визначають у глобальному розумінні як історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, що виражається в типах і формах організації життя і діяльності людей, у їх взаємовідносинах, а також у створюваних ними матеріальних і духовних цінностях [6]. У такій інтерпретації культура є сумою всіх досягнень людства, світом артефактів, “другою природою”, створеною самою людиною (широке тлумачення). У вужчому визначенні культуру розуміють як сферу духовного життя людей. В англійській мові слово “культура” (*culture*) дуже часто трактується як спосіб життя, загальні звичаї та вірування певної групи людей у визначений час або як звичаї, цивілізація і досягнення певної епохи або народу [7]. Практично в усіх англійських визначеннях слова *culture* (культура) незмінно наявне слово *customs* (звичаї, традиції), неодноразово вживається слово *beliefs* (вірування), а також словосполучення *the way of life* (спосіб життя) [8]. У соціології поняття “культура” сформувалося як таке, що позначає сукупність соціальних норм і цінностей, що склалися історично і притаманні конкретній суспільній системі. Вона впливає на ментальність, сприйняття, мислення, поведінку всіх членів суспільства і визначає їх належність до певного суспільства. У такій інтерпретації культура постає як цілісність, що своїми наявними особливостями завдячує релігійним, національно-державним кордонам чи сукупності етнічних ознак. Як зазначено вище, поняття “комунікація” теж має багато визначень, але найчастіше його трактують як механізм, що забезпечує існування і розвиток людських відносин, який уміщує в себе всі смислові символи, засіб їх передання у просторі і збереження в часі.

Найчастіше міжкультурну комунікацію використовують для дослідження соціальних відносин між представниками різних національностей (зокрема на рівні мовного спілкування), але це не зовсім так. Міжкультурна комунікація — це взаємодія “культур” двох суб'єктів (акторів) або індивіда

з групою (групи з групою), унаслідок чого відбувається пристосування одних ціннісних орієнтацій і норм поведінки до інших, їх взаємовпливи, поглинання чи витіснення і заміна одних іншими [9]. Розглядаючи міжкультурну комунікацію на сучасному етапі, слід сказати, що сьогодні актуалізовано новий концептуальний підхід до комунікації, її структури, предмета, функцій. Тут можна виокремити декілька конкретно-наукових підходів: по-перше, це різні підходи технократичного та інтеракційного характеру; по-друге, в межах інтеракціонізму вчені розділились у вирішенні питання про те, як пояснити комунікацію — як прояв індивідуально усвідомленої діяльності або як похідну від соціальної структури. Дебати в таких термінах посідають одне з центральних місць у сучасній соціології, психології, культурології. В рамках цих наук склались основні теоретико-методологічні підходи до комунікації й здійснювалися спроби примирити об'єктивну структуру і суб'єктивну волю. Життєдіяльність і відносини людей визначаються тією чи тією культурою, яка регулює широкі спектри людської ментальності й поведінки і впливає на характер сприйняття, оцінки та міжособистісних відносин. Освіта, виховання, історична пам'ять, традиції, звичаї, правила, продиктовані суспільством, мова спілкування — все це виробляє систему орієнтацій, яка допомагає кожному індивіду сприймати різні життєві ситуації та адекватно реагувати на них. Уже на підставі цього можна стверджувати, що в жодному суспільстві не може існувати гомогенної культури, як і не може існувати гомогенної структури суспільства. У цьому й полягає складність феномену міжкультурної комунікації. Тому можна стверджувати, що міжкультурна комунікація завжди віддзеркалює “сучасну” культуру суспільства. Національний рівень міжкультурної комунікації можливий лише за наявності національної єдності, яка постає як на моноетнічному, так і на поліетнічному ґрунті через спільну господарську діяльність і державно-політичне об'єднання. Це доповнюється і формуванням відповідної культури. Національна культура є сукупністю традицій, норм, цінностей і правил поведінки, загальних для представників однієї нації, держави, вона охоплює субкультури різних соціальних груп, яких може не бути в окремій етнічній культурі.

Під час взаємодії різних культур виразно проявляються дві тенденції: акультурація та декультурація.

Взаємне засвоєння елементів культури (аккультурація) сприяє інтеграційним процесам, взаємному культурному обміну та збагаченню культур. Але при цьому відбувається і процес посилення національної (етнічної) самосвідомості, намагання закріпити національну (етнічну) специфіку. Коли ж за умов тривалої комунікації з іншою культурою відбувається втрата основної, сутнісної частини рідної культури (декультурація), виникає явище невпевненості або нестабільності. Такі явища призводять до певних соціокультурних проблем міжкультурної комунікації. Їх можна посилювати або знову ж таки створювати відповідні умови для “примирення”. Суб'єктом міжкультурного спілкування завжди є сама людина, яка вже є носієм певної культури. Кожна людина входить до складу тієї чи тієї суспільної групи, яка теж, своєю чергою, має певну культуру, що впливає на її поведінку. Поведінку людини визначає система суспільних відносин і культура, до яких вона включена, але кожний учасник міжкультурної комунікації має свою власну систему правил, які впливають на його поведінку. Ці правила зумовлені його соціокультурною належністю, до якої потрібно віднести не тільки національну (етнічну) культуру, а й культуру всіх груп, до яких включено того чи того індивіда, а також його освіту, виховання, професію, сімейний стан, самосвідомість, рівень суспільної свідомості тощо. Сюди ж потрібно віднести його матеріальну та духовну культуру, соціальну роль та соціальний статус. Не можна не враховувати також і “стимул” засвоєння певної культури, який зумовлений ціннісноорієнтованими процесами. Можна сказати, що міжкультурна комунікація — це стан сучасного суспільства, в якому складну структуру соціального і культурного простору втілено в символічних формах і образах, які здатна сприймати і розуміти суспільна й індивідуальна свідомість різних національних спільнот і етнічних груп. Саме це і створює такі образи соціального світу, які водночас є і змістом, і об'єктом взаємодії соціальних суб'єктів комунікації. Водночас міжкультурна комунікація є процесом особистісного вибору, що відбувається у просторі етичних напруги, що виникає між індивідами під час взаємодії в умовах агресивного мультикультурного середовища.

У соціокультурному просторі України відбулися також значні зміни, які вплинули на комунікацію. Важливими чинниками, які пов'язані зі зміною со-

ціокультурного простору і характеру процесів комунікації у ньому, є:

- зміни в реальній поведінці під час засвоєння нової соціокультурної реальності;
- “недомодернізований” поступ, затягнений і відтак невизначений;
- слабка загальна структурованість українського суспільства;
- значний потенціал соціальної суперечливості;
- різноманітний рівень культурної включеності населення в різні процеси культуротворення та культуровідтворення;
- поява значної кількості субкультур;
- етнокультурна активізація меншин;
- актуалізація молодіжних субкультур, ювеналізація соціокультурного простору;
- легалізація субкультур кримінального чи межового з ними стибу.

У процесі комунікації відбувається не лише обмін повідомленнями, передання інформації від одного учасника до іншого, яка зумовлює певну реакцію і є синтезом сприйнятої та притаманної їм культури, а й задоволення (або незадоволення) отриманими результатами процесу такої взаємодії шляхом порівняння з тими результатами, які очікувалися на момент вступу в комунікацію. На основі такого синтезу відбувається “порозуміння” або “непорозуміння” учасників комунікації. Але завжди під час діалогу виникають взаємовпливи і прагнення “порозумітися” чи “співіснувати”, які за умов повторюваності створюють “третю культуру”. Ця “третя культура” в сучасних умовах має віртуальний характер, вона є нестійкою та не має значення щодо процесів соціалізації та механізмів соціального контролю.

Отже, міжособистісні стосунки значно впливають на діалог культур під час комунікації завдяки своїм механізмам, таким як:

- імітація — адаптація особою чужого іміджу, манери висловлюватися, лексики тощо без особисто усвідомлюваної мети.
- навіювання — недостатньо усвідомлений процес підкорення чужому слову й чужій волі, підлягання маніпуляціям гіпнотизера чи, скажімо, сприйняття “єдино правильної” думки сильної, у владному чи іншому розумінні, людини. Сюди ж можна віднести довіру до друкованого слова тощо;
- конформність — несвідома зміна настановлень, оцінок, цінностей і поведінки під тиском со-

ціуму. Наприклад, людина переконана у правильності обраної нею лінії поведінки, але помітила, що інші поводяться в подібному випадку інакше, що викликає в неї певні сумніви.

Діалог культур — це складний, символічний, особистісний, трансакційний і нерідко неусвідомлений процес, який з необхідністю є неточним, оскільки передбачає рівень масового віртуального конструювання на рівні міжособистісної взаємодії. Діалог культур дає змогу його учасникам виразити певну зовнішню стосовно самих учасників інформацію, внутрішній емоційний стан, а також соціальні статуси й соціальні ролі, які вони виконують один стосовно одного, що також підтверджує їхню “культуру”. Саме соціальний статус і соціальна роль є регуляторами соціальної поведінки, яка визначає права і обов’язки щодо суспільства, а отже, щодо інших членів комунікативної (діалогової) дії. Вимоги, сподівання, зумовлені соціальним статусом і соціальною роллю, формуються у суспільній свідомості під впливом загальнокультурних норм, цінностей і традицій, певної суспільної системи, соціальної групи. Якщо ціннісні орієнтації і норми поведінки людини характеризують її культуру, то будь-яке спілкування (комунікацію) між людьми можна віднести до діалогу культур [10].

Крім цього, комунікацію можна класифікувати за характером відносин, що склалися між комунікантами: соціальний рівень (спілкування, під час якого суб’єкти ставляться один до одного згідно з наявними в суспільстві морально-етичними нормами), діловий рівень (визначається спільною діяльністю індивідів і характеризується, насамперед, настановленнями на вигоду), духовний рівень (співпереживання і взаємопроникнення комунікантів у внутрішній світ співрозмовника).

Важливо й те, що залежно від стану свого внутрішнього “Я” (культури, притаманної йому), комунікант починає сприймати або не сприймати свого “опонента”. На стан сприйняття “чужої” культури (культури співрозмовника) впливає і намір кожного із комунікантів. За бажання порозумітися, індивіди шукають можливості, спрямовані “назустріч один одному”, а за відсутності бажання порозумітися — таких пошуків немає. Не можна відкидати й мету контактування. Якщо вона цікава, чи, скажімо, має якесь особливе значення для однієї (обох) сторін комунікативного акту, то такий пошук отримає певну активність і позитивне завершення, зрештою

зумовить до появи нового для комунікантів діалогу культур. Це теж регулює взаємовідносини людей під час комунікативної дії.

Висновки. Комунікація в соціокультурному просторі — це відображення міжкультурних зв'язків певних груп людей у певний історичний період його розвитку. Соціокультурний простір є багатовимірним і несталим. Саме багатовимірність (структура і система суспільства, належність до держави, національності, професії, конфесії, відповідний економічний статус тощо) створювала осі диференціації населення відповідно до стратифікації, соціального складу та соціальних інститутів, що, своєю чергою, впливало на появу відповідних культур. Кожній культурі притаманні свої ціннісні орієнтації й норми поведінки, котрі зумовлювали характер комунікації в тому чи тому суспільстві. В історичному часі соціокультурний простір трансформувалася, відбувалася певна соціокультурна еволюція — процес змін і розвитку людських суспільств, який полягає у загальних зсувах у сукупності приступної культурної інформації, що свідчить про те, що соціокультурний простір повсякчас змінюється. Під час зміни соціокультурних особливостей змінюється і характер комунікативних процесів. Яскравим прикладом того є теперішні процеси, які відбуваються в Україні, де створюється нова соціокультурна реальність. Але потрібно зауважити, що людина сприймає соціокультурний простір відповідно до отриманої нею культури, тобто відбувається процес постійного впливу лю-

дини (суспільства) на соціокультурний простір і соціокультурного простору на людину (суспільство). Відбувається також процес постійного оновлення соціокультурного простору і адаптації елементів, що його створюють, чи процес взаємного проникнення в оновлення. Не слід забувати й того, що сьогодні, коли вплив “планетарної свідомості” дедалі зростає і має визначальне значення для існування людства, соціокультурні запити докорінно змінюються, що доводить, що зміни в комунікації залежать від змін у соціокультурному просторі.

Змістовним завданням діалогу культур є досягнення певної згоди між представниками різних типів соціокультурних цілісностей у вирішенні найважливіших проблем сучасного людства. В комунікації як діалозі культур актуалізуються та вирішуються як в теоретичному, так і практичному планах проблеми формування нової методології поєднання загальнолюдських цінностей із системами цінностей, особливими для кожної культури і для кожної особистості як представника певної культури.

Діалог культур — це незмінний чинник прогресивного розвитку всієї людської культури, адже під час діалогу культур відбувається не тільки процес пізнання іншої культури, взаєморозуміння, існування суспільства, а і його постійна актуалізація, оновлення, постійний розвиток завдяки безперервному збагаченню однієї культури іншою, що й становить основу людського життя.

Література:

1. Большая Советская энциклопедия / гл. ред. А. М. Прохоров. — Третье изд. — М.: Советская энциклопедия, 1973. — Т. 13. — с. 60.
2. Основы теории коммуникации: учебник / под ред. М. А. Василка. — М.: Гардарики, 2003. — С.44.
3. Пустовіт Л. О. Словник іншомовних слів / Л. О. Пустовіт, О. І. Скопенко, Г. М. Сютя, Т. В. Цимбалюк. — К.: “Довіра” УНВЦ “Рідна мова”, 2000. — С. 101.
4. Слющинський Б.В. Міжкультурна комунікація як метод соціального пізнання / Б.В. Слющинський // Нова парадигма. — 2005. — Випуск 45. — С. 167–176.
5. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. — М.: Слово / Slovo, 2000. — С. 124
6. Cambridge International Dictionary of English. — Cambridge Univ. Press, 1995. — XVIII, 1792 p.
7. Samovar L., Porter F. Intercultural Communication: A Reader. — Belmont: Wadsworth, 1994. — 387 p.
8. Singer M. R. Intercultural Communication: A Perceptual Approach. — Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1987. — 258 p.
9. Triandis H. Psychologia międzykulturowa: rozwój i dokonania // Przegląd Psychologiczny. — 1991. — № 1 — S. 12.